

ВСТУП

Залишки другого взводу лежать у розстріляному окопі в тилу фронту та дрімають.

— Дивні гранати, — раптом каже Юпп.

— Чому? — питає Фердинанд Козоле й піднімає голову.

— Ти тільки послухай! — відповідає йому Юпп.

Козоле приставляє руку до вуха та слухає. Ми також вслухаємось у ніч. Але не чуємо нічого, крім приглушених артилерійських пострілів і пронизливого відлуння вибухів гранат. Справа долинають лише скрип машин і час від часу чийсь крик. Але це ми чуємо вже не вперше, тож немає сенсу зайвий раз говорити щось.

Козоле скептично дивиться на Юппа.

— Якраз замовкло, — зніяковіло виправдовується той.

Козоле знову критично оглядає його. Та оскільки на Юппа це ніяк не впливає, він відвертається й бубонить:

— Це в тебе у животі бурчить від голоду, от і все. Краще лягай спати, буде більше користі.

Він руками формує собі із землі щось схоже на підпору для голови й обережно вкладається так, щоб ноги не зіслизнули у воду.

— Важко повірити, що вдома чекає дружина й двоспальне ліжко, — бурмоче він уже із заплющеними очима.

— Завжди знайдеться охочий полежати біля неї, — відгукується зі свого кутка Юпп.

Козоле розплющує одне око й кидає на Юппа пронизливий погляд. Схоже на те, що він збирається встати. Але він тільки говорить:

— Я б тобі не радив, ти, сич рейнський!

І відразу ж чується його гучне хропіння.

Юпп знаком кличе мене до себе. Я лізу через чоботи Адольфа Бетке й сідаю поряд із Юппом.

Боязко глянувши на хропуна, він із гіркотою зауважує:

— У таких, як він, немає жодного уявлення про освіту, запевняю тебе.

До війни Юпп служив у Кельні писарчуком у якогось адвоката. І хоч він уже три роки як солдат, але все ще доволі вразливий і чомусь прагне, щоб тут, на фронті, його вважали освіченою людиною. Що саме це означає, він, звичайно, і сам не знає, але з усього почутого ним раніше в нього чомусь міцно засіло в голові саме слово «освіченість», і він чіпляється за нього, як потопельник за соломинку. Утім, тут у кожного є щось схоже: в одного — дружина, у другого — своя справа, у третього — чоботи, у Валентина Лаєра — шнапс, а в Тьядена — бажання ще хоч раз у житті наїстися великих бобів із салом.

Козоле, почувши слово «освіченість», відразу ж дратується. Воно чомусь асоціюється у нього з накрохмаленим комірцем, і цього йому вже достатньо. Навіть тепер воно зачіпає його. Не перериваючи свого хропіння, він лаконічно висловлюється:

— Козел смердючий, писарська душа!

Юпп лише похитує високо піднятою головою, зберігаючи філософський спокій. Ми ще трохи сидимо мовчки, тісно притулившись один до одного, щоб зігрітися. Ніч сира й холодна, повз нас пропливають хмари, і час від часу починає накрапати дощ. Тоді ми витягуємо з-під себе плащ-намети, які зазвичай служать нам підстилками, і ховаємося під ними з головою.

Горизонт світлішає від спалахів артилерійського вогню. Це затишне видовище, і здається, там не так холодно, як тут. Наче кольорові та сріблясті квіти, вистрілюють угору ракети й шугають вище за хмари.

Величезний червоний місяць пливе в тумані над руїнами ферми.

— Це правда, що нас відпустять додому? — шепоче Юпп. — Як ти думаєш?

Я знизую плечима:

— Не знаю. Обіцяють.

Юпп голосно зітхає:

— Тепла кімната, диван, а ввечері виходиш погуляти. Ти можеш собі таке уявити?

— Коли я востаннє був у відпустці, я приміряв свій цивільний костюм, — замислено кажу я. — Але він тепер замалий на мене. Доведеться придбати новий. Як дивно звучать тут слова «цивільний костюм», «диван», «вечір». Чудернацькі речі спадають на думку — так буває, коли кава занадто сильно відгонить іржавою бляхою посудини, в якій її варили, і тоді ти ковтаєш цю каву, а потім відразу ж випльовуєш гарячою.

Юпп замріяно колупається в носі.

— Ти тільки подумай: вітрини... кав'ярні... жінки...

— Ох, хлопче, спершу виберися з цього лайна, і це вже буде добре, — кажу я і дмухаю на змерзлі руки.

— Твоя правда.

Юпп натягує плащ-намет на свої худі згорблені плечі.

— Що ти збираєшся робити, коли повернешся звідси?

Я сміюся.

— Я? Доведеться, мабуть, повернутися до школи. І мені, і Віллі, й Альбертові, і навіть он тому, Людвігу.

І я показую назад, де перед розбитим бліндажем лежить під двома шинелями темна фігура.

— От чорт! Але ви, звичайно ж, не будете цього робити? — каже Юпп.

— Звідки я знаю? Може, нас змусять, — відповідаю і дратуюся, сам не знаючи від чого.

Тіло під шинелями ворухиться. З'являється бліде худорляве обличчя; хворий тихо стогне. Це мій шкільний товариш, лейтенант Людвіг Бреер, командир нашого взводу. Ось уже кілька тижнів він страждає на кривавий пронос. У нього точно дизентерія, але в лазарет Людвіг нізащо не хоче. Він вважає за краще залишатися з нами, бо всі чекають, що от-от укладуть мирний договір, і тоді ми відразу ж візьмемо Людвіга з собою. Лазарети переповнені, на хворих там ніхто насправді не звертає уваги, і потрапити на таке ліжко означає опинитися однією ногою в могилі. Коли навкруги тебе помирають люди й ти серед них один — це заражає: не встигнеш озирнутися, як і ти стаєш одним із мерців. Макс Вайль, наш санітар, дістав для Бреєра щось на зразок рідкого гіпсу: Бреер їсть гіпс, щоб зацементувати кишки та зміцнити їх таким чином. Але попри все йому доводиться разів двадцять-тридцять на день знімати штани.

Ось і зараз йому закортіло в туалет. Я допомагаю йому пройти за ріг, і він опускається навпочіпки.

Юпп махає мені рукою.

— Чуєш? Ось знову.

— Що?

— Так ті самі снаряди.

Козоле ворухиться і позіхає. Потім встає, багатозначно поглядає на свій важкий кулак, коситься на Юппа й заявляє:

— Слухай, якщо ти нас знову розігруєш, то приготуй про всяк випадок мішок з-під картоплі, щоб відправити в ньому додому власні кістки.

Ми прислухаємося. Шипіння і свист снарядів, які описують невидимі кола, перериваються якимось дивним звуком, хрипким, протяжним і таким незвичним, таким новим, що в мене мурашки бігають по спині.

— Газові бомби! — кричить Віллі Гомеєр і схоплюється на рівні ноги.

Ми всі миттю прокидаємося і напружено вслухаємося. Весслінг показує на небо.

— Ось що це! Дикі гуси!

На тлі сумовитих сірих хмар вимальовується темна смуга, клин. Вершина його наближається до місяця, перерізає червоний диск, — чітко вимальовуються чорні тіні, кут, утворений безліччю крил, цілий караван, що летить з диким гортанним клекотом і потроху губиться у даліні.

— Відлітають, — бурчить Віллі. — Ех, чорт! От якби нам можна було так утекти, раз-два махнув крилами — і бувайте здорові!

Генріх Весслінг дивиться вслід гусям.

— Отже, скоро зима, — повільно говорить він.

Весслінг — селянин, він знає такі речі.

Людвіг Бреєр, знесилений і сумний, притулився до насипу й ледь чутно бурмоче:

— Уперше бачу...

Але більше за всіх раптом пожвавлюється Козоле. Він просить Весслінга ще раз пояснити все детально й цікавиться насамперед розмірами диких гусей: чи вони такі самі завбільшки, як угодовані свійські гуси.

— Приблизно такі самі, — відповідає Весслінг.

— Ах ти чорт! — У Козоле від збудження трусяться щелепи. — Отже, зараз над нами пролітають п'ятнадцять або й двадцять чудових печень!

Знову низько над нашими головами шурхотять крила, знову чути хрипкий горловий клекіт, ніби удар яструба в тім'я, — і ось уже шурхіт крил зливається з протяжними криками птахів і дедалі міцнішими поривами вітру, наполегливо наштовхуючи на одну невідступну думку — про життя на волі.

Лунає звук пострілу. Козоле опускає гвинтівку й напружено вдивляється в небо. Він цілився в саму середину

клину. Поруч із Козоле стоїть Тьяден, готовий, як гончак, зрватися з місця, якщо почне падати котрась із гусок. Але згряя неушкодженою летить далі.

— Шкода, — каже Адольф Бетке. — Це був би перший вартий поваги постріл за всю цю вошиву війну.

Козоле з досадою жбурляє гвинтівку.

— Ех, якби в мене було хоч трохи дробу!

Він занурюється в меланхолійні мрії про те, що міг би зробити тоді, і машинально жує.

— Так, так, — каже Юпп, дивлячись на нього, — з яблучним пюре і смаженою картопелькою було б смачно, правда?

Козоле дивиться на нього з ненавистю:

— Замовкни, писарчуку нещасний!

— Даремно ти не пішов у авіацію, Козоле. Тепер ти б їх сіткою половив, — засміявся Юпп.

— Придурок! — обриває його Козоле і кидається додолу, знову намагаючись заснути.

Це і справді найкраще з можливих занять. Дощ посилюється. Ми сідаємо спиною до спиною й накриваємося плащ-наметами. Ми схожі на темні купки землі у своєму окопі. Земля, шинелі, а між ними трохи життя.

Різкий шепіт будить мене:

— Вперед, вперед!..

— Що трапилося? — запитую я спросоння.

— Нас посилають на передову, — бурчить Козоле, поспішно збираючи свої речі.

— Але ж ми щойно звідти, — здивовано кажу я.

— А чорт їх розбере, — лається Весслінг. — Війна ж начебто скінчилася.

— Швидше! Вперед!

Нас підганяє особисто командир роти Геель. Він нетерпляче бігає туди-сюди в окопі. Людвіг Бреєр уже на ногах.

— Нічого не вдієш, треба йти... — каже він покірно й запасається ручними гранатами.

Адольф Бетке дивиться на нього.

— Ти повинен залишитися тут, Людвігу, — говорить він. — Не можна з таким проносом на передову.

Бреєр заперечно мотає головою.

Ремені поскрипують, гвинтівки клацають, і від землі знову раптом піднімається гнилий запах смерті. Нам здавалося, що ми вже назавжди позбулися його: думка про мир злетіла в наших душах високо, немов ракета, і хоча ми ще не встигли повірити в неї, осмислити її, але й однієї надії вистачило, щоб ті кілька хвилин, за які хтось розповів нам добру новину, змінили нас більше, ніж попередні двадцять місяців. Один рік війни нашаровувався на інший, один рік безнадії додавався до попереднього, і коли ми підраховували ці місяці та роки, ми не знали, що дивує нас більше: те, що все це тривало аж так довго, чи що минуло зовсім небагато часу. А відтоді, як ми знаємо, що мир буде от-от укладено, кожна година здається нам в тисячу разів важчою, а кожна хвилина під обстрілом здається нестерпнішою і тягнеться чи не довше, ніж уся війна.

Вітер муркотить у залишках бруствера, і хмари квапливо пропливають повз місяць, час від часу закриваючи його собою, і тоді западають сутінки. Ми йдемо один за одним, купка тіней, жалюгідний другий взвод, у якому вціліло лише кілька людей, уся рота за чисельністю теж скидається більше на взвод, зате ці люди пройшли крізь вогонь і воду. Серед нас є навіть три старі солдати, які пішли на фронт у чотирнадцятому році: Бетке, Весслінг і Козоле. Вони знають усе, і коли розповідають іноді про перші місяці маневрової війни, то здається, що це було ще в часи стародавніх воєн германських племен.

На позиціях кожен із нас ховається у якийсь кут, у якусь яму. Поки що досить тихо. Сигнальні ракети, кулемети, щури. Націлившись, Віллі спритним ударом ноги високо підкидає щура й лопатою розсікає його в повітрі.

Поодинокі постріли. Праворуч чути віддалений гуркіт ручних гранат.

— Сподіваюся, тут так і буде тихо, — каже Весслінг.

— Бракувало тільки наостанок отримати кулю, — хитає головою Віллі.

— Кому не щастить, той може зламати палець, колупаючись у носі, — бурмоче Валентин.

Людвіг лежить на плащ-наметі. Йому справді не слід було йти з нами. Макс Вайль дає йому кілька таблеток. Валентин вмовляє його випити горілки. Леддергозе намагається розповісти непристойний анекдот. Ніхто не слухає. Ми лежимо й лежимо. Час минає.

Аж раптом я здригаюся і підхоплююся. Бетке теж підводиться. Навіть Гьяден оживає. Вироблений за роки досвіду інстинкт попереджає нас про щось — ще ніхто не знає про що, але всі впевнені — сталося щось надзвичайне. Обережно витягаємо шиї, прислухаємося, очі стають схожими на вузькі щілини, вдивляємось у морок. Ніхто вже не спить, усі наші відчуття максимально напружені, кожним своїм м'язом ми готові зустріти невідоме, прийдешнє, в якому бачимо тільки одне — небезпеку. Тихо шарудять ручні гранати; це пробирається вперед Віллі, який із нас усіх найкраще кидає гранати. Ми, як коти, всім тілом припали до землі. Поруч зі мною Людвіг Бреер. У напружених рисах його обличчя немає і сліду хвороби. У нього таке ж застигле, мертве обличчя, як і в усіх тут, — обличчя людини в окопі. Божевільна напруга заморозила всіх — підсвідомість підказує нам про наближення чогось надзвичайного задовго до того, як наші відчуття зможуть визначити, що ж це насправді таке.

Туман колишеться і дмухає нам в обличчя. І раптом я усвідомлюю, що саме викликало у нас таку тривогу: стало тихо. Зовсім тихо. Ні кулеметів, ні стрілянини, ні розривів, ні посвисту гранат — нічого, зовсім нічого, жодного пострілу, жодного крику. Тихо, просто тихо.

Ми дивимося один на одного, нічого не розуміючи. Відтоді, як ми на фронті, вперше стало так тихо. Ми не-

спокійно озираємося, прислухаємося і приношуємося, ми хочемо знати, що ж це означає. Може, газова атака? Але вітер дме в інший бік, він відігнав би газ. Готується напад? Але тоді тиша тільки передчасно видала б ці наміри. Що ж трапилося? Граната в моїй руці стає мокрою — я спітнів від тривоги. Здається, нерви не витримують, розірвуться від напруги. П'ять хвилин, десять хвилин...

— Це триває вже п'ятнадцять хвилин! — вигукує Валентин Лаер.

У тумані голос його звучить глухо, ніби долинає з могили. Але й далі нічого не відбувається — не починається атака, не вистрибують з імлі чийсь раптові темні тіні. Пальці розтискаються і стискаються ще сильніше. Ні, це неможливо більше терпіти! Ми так звикли до шуму фронту, що тепер, коли шум більше не тисне на нас, з'являється відчуття, ніби ми зараз вибухнемо, злетимо над землею, як повітряні кулі...

— Слухайте, так це ж і є мир, хлопці! — каже Віллі, і слова його справляють вибуховий ефект.

Обличчя спокійнішають, рухи стають позбавленими мети й невпевненими. Мир? Ми дивимося один на одного з недовірою. Мир? Я випускаю з рук гранату. Мир? Людвіг знову повільно лягає на свій плащ-намет. Мир? У Бетке такі очі, ніби зараз його обличчя розколеться навпіл. Мир? Веслінг стоїть нерухомо, як дерево, і, коли повертає до нас голову, здається, що він зараз зробить крок і продовжуватиме йти, поки не прийде додому.

І раптом — ми мало не прогавили це у своєму сум'ятті — тиші як не було: знову глухо гримлять постріли, і звідкись іздалеку строчить кулемет, наче дятел стукає по дереву. Ми заспокоюємось і майже радіємо, чуючи ці звичні звуки смерті.

День проходить спокійно. Уночі ми повинні відійти назад, як було вже не раз. Але ворог не просто йде за

нами — він нападає. Ми не встигаємо озирнутися, як опиняємося під сильним обстрілом. У темряві за нами вирують червоні фонтани. У нас поки ще тихо. Віллі й Тьяден випадково знаходять банку м'ясних консервів і відразу ж усе з'їдають. Усі решта лежать і чекають. Довгі місяці війни притупили їхні почуття, і коли не потрібно захищатися, вони перебувають у стані майже повної байдужості.

Ротний залазить до нас.

— У вас є все необхідне? — намагається він перекричати шум.

— Патронів замало! — кричить у відповідь Бетке. Геель знижує плечима й дає Бетке цигарку через плече. Бетке, не озираючись, кивком дякує йому.

— Треба якось упоратися! — кричить Геель і стрибає в сусідній окоп.

Він знає, що ми впораємося. Кожен із цих старих солдатів міг би командувати ротою не гірше за нього самого.

Стемніло. Обстріл дістався й до нас. Нам не вистачає прикриття. Руками й лопатами ми копаємо в окопах заглиблення для голови. Так, притиснувшись до землі, лежимо: Альберт Троске і Адольф Бетке — біля мене. За двадцять метрів від нас розривається снаряд. Коли він наближається з характерним тонким свистом, ми широко розтуляємо роти, щоб урятувати барабанні перетинки, але однаково ми вже наполовину оглухли, земля і грязюка летять нам в очі, і від клятого порохового й сірчаного диму дере в горлі. Уламки сиплються дощем. У когось таки влучило: в наш окоп біля самої голови Бетке разом з розпеченим осколком падає чиясь долоня.

Геель стрибає до нас. У спалахах розривів видно з-під шолома його побіліле від люті обличчя.

— Брандт, — задихається він. — Пряме влучення. Розірвало на шматки!

Знову вирує, тріщить, реве, сиплеться дощ із бруду та заліза, повітря гуркоче, земля гуде. Але ось завіса піднімається, відступає назад, і тієї ж миті із землі виростають люди, обпалені, чорні, з гранатами в руках, насторожі, напоготові.

— Повільно відступати! — кричить Геель.

Атака ліворуч від нас. Боротьба розгорається навколо однієї нашої вогневої точки в окопі. Тріщить кулемет. Спалахують блискавки ручних гранат. Раптом кулемет замовкає: заклонило. Вогневу точку відразу ж атакують з флангу. Ще кілька хвилин — і вона буде відрізана. Геель це бачить.

— Чорт! — Він стрибає через насип. — Уперед!

Боєприпаси летять слідом; миттю Віллі, Бетке й Геель лягають на відстані кидка та шпурляють гранати; ось Геель знову схоплюється на ноги — у такі хвилини він наче втрачає розум і перетворюється на справжнього диявола. Але цього разу все вдається. Ті, хто заліг в окопі, сміливішають, кулемет знову строчить, зв'язок відновлюється, і ми всі разом біжимо назад, до бетонного бліндажа. Усе відбулося так швидко, що американці навіть не помітили, як спорожнів окоп. Над колишньою вогневою точкою все ще спалахують блискавки.

Стає тихіше. Я турбуюся про Людвіга. Але він тут. Підповзає Бетке.

— Весслінг?

— Що з Весслінгом? Де Весслінг?

І в повітрі під глухий гуркіт далекобійної артилерії повисає крик: «Весслінг! Весслінг!»

З'являється Геель.

— Що трапилося?

— Весслінга немає.

Він лежав поруч із Гьяденом, але після відступу Гьяден його вже не бачив.

— Де? — питає Козоле.

Тьяден показує.

— Чорт! — Козоле дивиться на Бетке, Бетке — на Козоле. Обидва знають, що це, ймовірно, наш останній бій. Ні хвилини не вагаються.

— Ходімо! — гарчить Бетке.

— Пішли! — сопе Козоле.

Вони зникають у темряві. Геель стрибає за ними.

Людвіг готує всіх: якщо їх атакуватимуть, ми відразу ж кинемося на допомогу. Наразі все спокійно. Раптом блиснули вибухи гранат. Між ними револьверні постріли. Ми негайно кидаємося в пільму. Людвіг попереду. Але ось назустріч нам виринають спітнілі обличчя: Бетке і Козоле волочать когось на плащ-наметі.

Геель? Це Весслінг стогне. Геель? Стійте, він стріляв. Геель незабаром повертається.

— З бандою в окопі покінчено! — кричить він. — Тих двох — револьвером.

Він пильно дивиться на Весслінга.

— Ти що?

Весслінг не відповідає.

Його живіт розпоротий, як туша в м'ясній крамничці. Неможливо розгледіти, наскільки глибока рана. Ми нашвидкуруч перев'язуємо його. Весслінг стогне, просить води. Йому не дають. Пораненим у живіт пити не можна. Потім він просить, щоб його накрили. Його морозить — він втратив багато крові.

Вісник приносить наказ: продовжувати відступ. Поки немає нош, ми тягнемо Весслінга на плащ-наметі, причепивши його на рушницю, щоб зручніше було вхопитися. Навпомацки, обережно ступаємо один за одним. Світає. У кущах розливається срібло туману. Ми виходимо із зони бою. Усе нібито закінчено, але раптом нас наздоганяє тихим дзижчанням снаряд і з тріском вибухає поруч. Людвіг Бреєр мовчки заковчує рукав. Він поранений у руку. Вайль накладає йому пов'язку. Ми відступаємо. Відступаємо.

Повітря м'яке, наче вино. Це не листопад, це березень. Небо блідо-блакитне і ясне. У придорожніх калюжах відбивається сонце. Ми йдемо топиною алеєю. Дерев стоять по обидва боки шосе, високі та майже неушкоджені. Тільки подекуди бракує одного або двох. Місцевість ця залишалася в тилу й тому не так спустошена, як ті кілометри, які ми віддавали день за днем, метр за метром. Промені сонця падають на бурий плащ-намет, і поки ми рухаємося жовтолистими алеями, над нами постійно пропливають і опускаються на землю поодинокі листки; деякі залишаються лежати на плащ-наметі.

Польовий лазарет переповнений. Багато поранених лежать просто неба. Весслінга теж доводиться поки що залишити у дворі.

Група поранених з білими пов'язками на руках готується до евакуації. Лазарет розформовують. Лікар бігає по дворі й оглядає новоприбулих. Солдата, у якого висить вивернута в колінному суглобі нога, він каже негайно занести в операційну. Весслінга тільки перев'язують і залишають у дворі.

Він прокинувся від забуття і дивиться услід лікареві.

— Чому він пішов?

— Зараз повернеться, — кажу я.

— Але ж мене повинні занести в приміщення, мені слід негайно зробити операцію. — Він раптом починає страшенно хвилюватися і нервово обмацує свої бинти. — Це потрібно відразу ж зашити.

Ми намагаємося його заспокоїти. Від страху він весь позеленів і вкрився холодним потом.

— Адольфе, біжи навздогін, поверни його.

Бетке секунду вагається. Але Весслінг не зводить з нього очей, і Адольф не може не послухатися, хоча й знає, що це марно. Я бачу, як він розмовляє з лікарем. Весслінг тягнеться за ним поглядом; страшно дивитися, як він намагається повернути голову.

Бетке повертається так, щоб Весслінг його не бачив, хитає головою, показує на пальцях — один — і беззвучно ворушить губами:

— Одна година.

Ми намагаємося виглядати бадьорими. Але хто може обдурити вмирущого селянина! Коли Бетке говорить Весслінгу, що його будуть оперувати пізніше, рана, мовляв, повинна трохи затягнутися, — йому вже все ясно. Він мовчить, потім ледь чутно хрипить:

— Вам добре говорити... ви всі цілі та неушкоджені... повернетесь додому... А я... чотири роки — і раптом таке... чотири роки — і таке...

— Тебе зараз візьмуть в операційну, Генріху, — втішає його Бетке.

Весслінг махає рукою.

— Облиш.

З цієї хвилини він майже нічого більше не говорить. І навіть не просить, щоб його внесли до приміщення, — хоче залишитися на волі. Лазарет розташований на пагорбі. Звідси видно алею, якою ми піднімалися. Вона вся кольорово-золотиста. Земля затихла, м'яка, захищена, видно навіть ріллю — маленькі темні квадратики під самим лазаретом. Коли вітер відносить геть запахи крові та гною, можна вдихати терпкий аромат полів. Далечінь голуба, і все здається навдивовижу мирним, адже фронту звідси не видно. Фронт залишився праворуч.

Весслінг затих. Він оглядає все пильним поглядом. В очах зосередженість і ясність. Весслінг — селянин: природа йому ближча та зрозуміліша, ніж нам. Він знає, що прийшла його пора піти, і не хоче втрачати марно жодної миті. Він дивиться, дивиться. З кожною хвилиною він стає дедалі блідішим. Нарешті ворушиться й шепоче:

— Ернсте...

Я нахиляюся до його губ.